

TÜRK DİLLƏRİ

İslam Sadiq
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru
islamsadiq1953@yahoo.com

Şumer və türk dillərində hecaların təkrarlanması yolu ilə söz yaradıcılığı

Açar sözlər: Şumer, türk, heca, təkrar, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: шумерский, тюркский, слог, повторение, словообразование

Key words: Sumerian, Turkic, syllable, repetition, word creation

Türk dilində söz yaradıcılığının müxtəlif yolları var. Onlardan ən çox istifadə olunanı söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılmasıdır. Türk dilində sözlərin böyük əksəriyyəti bu yolla yaranmışdır.

Şumer dilində sözdüzəldici şəkilçilər bugünkü qədər geniş nəzərə cərpmişdir. Şumer dilində *li, li, lu, lü, çı, çı, çu, çü, miş, miş, muş, müş* şəkilçiləri ilə düzələn sözlərə rast gəlinə də, hazırda dilimizdə bəlli olan sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyətindən istifadə edilmədiyini söyləmək olar. Bu da onu göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə edilməsi dilin inkişaf prosesi ilə bağlı olaraq tədricən genişlənmişdir.

Şumer və türk dillərində ilk sözlər bir hecadan, hətta bir sait səsdən ibarət olmuşdur (1,s.345). Müşahidələr göstərir ki, hər iki dildə söz yaradıcılığının ən qədim, bəlkə də ilkin yollarından biri söz köklərinin təkrar edilməsidir. Burada söhbət bir hecalı sözlərdən getdiyinə görə, ona hecaların təkrarı da demək olar.

Şumer dilində hecaların təkrarı yolu ilə bir neçə tanrı adı yaranmışdır:

Ba+ba=Baba. Baş tanrı Anın Qatumduqdan olan qızıdır. Enlilin oğlu Ninurtanın arvadıdır. Ləqəbi “Yeddi qız anası”dır.

Ad +ad=Adad. Onun bir adı da İşkurdur. Şumer panteonunda yağış və ildırım tanrısıdır.

Tur+tur=Turtur. Tanrı Dumuzinin anasıdır (2,s.24,34,27).

Şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə şəxs adları yaranmışdır:

Şumer dilində: *Du+du=Dudu*, *Da+da=Dada*, *Zu+zu=Zuzu*.
Şaq+şaq=Şaqşaq. Sonuncu Şirpurlu şəhərinin xaqanı Urukaginanın arvadının adıdır (3,s.328).

Türk dilində: *Ba+ba=Baba*, *Tu+tu=Tutu*, *Lə+lə=Lələ*.

Şumer yazılarında rast gəlinən *Şuşu-Qəşəm* və *Adad-Mumusur* (3,s.300,301) adlarının tərkibindəki *Şu+şu=Şuşu* və *Mu+mu=Mumu* adlarının da hecaların təkrarı yolu ilə yarandığı aydın görünür.

Türk dilində qohumluq bildirən terminlərin bir çoxu söz kökünün təkrarı yolu ilə əmələ gəlmişdir: *ba=ba=baba*, *nə+nə=nənə*, *bi+bi=bibi*, *ci+ci=cici* (bəzi şivələrdə anaya cici deyilir), *bə+bə=bəbə* (körpə uşağa bəbə deyilir), *lə+lə=lələ*, *qa+qa=qaqa/qağa*, *mə+mə=məmə* (anaya məmə də deyilir), *də+də=dədə*. Ataya, bəzən də babaya *dədə* deyilir. Bu söz həm də ağıllı, müdrik, böyük, ağsaqqal, ustad anlamlarında işlənir: *Dədə Qorqud*, *Dədə Qasım*, *Dədə Yadiyar* və s.

Türk dilində çoxlu toponimlər var ki, onlar bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə alınmışdır:

Xar+xar=Xarxar, *Mor+mor=Mormor*, *Gər+gər=Gərgər*- hər üçü Gədəbəy rayonunda kənddir. *Tər+tər=Tərtər* həm rayon, həm də çay adıdır. *Çin+çin=Çinçin* Gəncə quberniyasının Qazax mahalında, Şəmşəddində kənd adıdır. O.T.Molçanovaya görə, *çin* sözü qədim türk dilində *sıldırım dağ*, *dik dağ yarğanı* mənası bildirmişdir (4,s.200). *Her+her=Herher* İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalındakı Paşalı rayonunda kənd adıdır. Onun adına qaynaqlarda *Hərher* şəklində də rast gəlinir. Paşalı rayonunda *Herher* adlı bir çay da var. Bəzi alimlər *Herher/Hərher* toponiminin qədim türk tayfası olan qarqarların adından yarandığını söyləyirlər. *Qam+qam=Qamqam* Quba rayonunda, *Vay+vay=Vayvay* Şəki rayonunda, *Heh+her=Herher* Ağdərə rayonunda, *Xal+xal=Xalxal*, *Kü+kü=Kükü* Naxşivanda kənd adlarıdır. *Şır+şır=Şırşır* Gəncə quberniyasının Zəngəzur mahalında, indiki Mehri rayonunda qışlaq adıdır. Çox güman ki, bu söz *Şırşır* bulaq adı ilə eyniköklüdür. Həmin yaylaqda *Şırşır* adlı bulaq olub və yaylaq da ona görə *Şırşır* adlandırılıb.

Bakının Digah kəndinin yaxınlığında bir dağ var. Bu dağın adı *Şaxşax*dır (3,s.328). Azərbaycanın digər bölgələrində, həmçinin başqa türk ölkələrində də *Şaxşax* toponimləri vardır. Bu adın etimologiyası haqqında heç bir fikir yoxdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şirpurlu şəhərinin xaqanı Urukaginanın arvadının adı *Şaqşaq* idi. *Şaxşax* dağ adının həmin qadın adıyla bağlılığı göz qabağındadır.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı kənd, bulaq və çay adlarının hamısı iki eyni hecadan ibarətdir ki, bu da həmin sözlərin hecaların təkrarı yolu ilə yarandığını söyləməyə əsas verir.

Heyvan adlarının yaranmasında da bu üsuldən istifadə olunmuşdur:

Bül+bül=bülbül, *qu+qu=ququ* (quş adları), *Dül+dül=Düldül* (at adı).

Türk dilində bir hecadan ibarət söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə çoxlu sözlər yaranmışdır: *la+la=lala* (bitki adı), *kü+kü=kükü* (yemək adı), *çi+çi=çiçi* (xalça adı), *mər+mər=mərmər* (daş növü), *çax+çax=çaxçax* (həyətin girişinə qoyulan və seyrək çubuqlardan düzəldilən qapı), *ya+ya=yaya* (piyada), *xal+xal=xalxal* (yayda heyvanları saxlamaq üçün yanları bağlı, üstü aşıq yer. Ona arxac da deyilir), *cü+cü=cücü*, *sır+sır=sırsır*, *bər+bər=bərbər*. Şumer dilində bir qabı doldurmağa və qabın ağzına qoyulan parçaya *si*, qabı ağzına kimi qoldurmağa isə *si+si=sisi* deyilirdi. Məsələn: *barag-ga nam-mu-un si-si-ig-de*. Onun tərcüməsi belədir: *qoy o mənim zənbilimi siləbəsila taxilla doldursun* (5,s.64). Azərbaycan dilində bu gün *silə* və *siləbəsila* sözləri var. *Silə* şumer dilində olduğu kimi, qabın ağzına qoyulan parçadır. *Siləbəsila* isə qabı ağzına kimi doldurmağı bildirir və şumer dilindəki *sisi* sözü ilə eyni anlamlıdır.

Şumerlər nəğməyə, mahnıya *bal+bal=balbal* deyirdilər. Qədim türk dilində indi layla dediyimiz lirik janr balu-balı adlanmışdır. Mahmud Kaşğarlı da bu sözü ninni, layla anlamlarında balu-balı şəklində yazmışdır (6,s.218). Türklər xaqanın, sərkərdənin qəbrinin yanında öldürdükleri düşmənin sayı qədər daş heykəllər qoyurdular və həmin heykəllər *bal+bal=balbal* adlanırdı. Orxon-yenisey abidələrindən iki nümunə: 1). Atam xaqana başda Baz xaqanı *balbal* qolymuş; 2). Başda qırğız xaqanını *balbal* qoydum (7,s.79,80). Belə sözlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Yuxarıdakı yolla hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilər, çünki hər söz bir dəfə təkrar olunur. Yazıda istifadə olunmuş bir hecalı sözlərin söz kökü adlandırılması ilk baxışda şübhə doğura bilər. Lakin bu şübhəyə heç bir əsas yoxdur. Bu hecaların hər biri qədim dildə müstəqil anlamda işlənmiş, sonrakı mərhələlərdə semantik yuvaya çevrilərək çoxlu yeni sözlərin yaranmasında kök funksiyası daşmışdır. Məsələn, *baba* sözünün yarandığı *ba* kökünü götürək. Şumer və qədim türk dillərində *ba* sözü *bağır*, *bağışlamaq*, *barxana* və s. anlamlar bildirmişdir. *Ba* kökündən *bala*, *bacı*, *baca*, *bayır*, *badam*, *balaq* kimi onlarla yeni sözlər alınmışdır. Bilmək lazımdır ki, *ba* kökündən əmələ gəlmiş bütün sözlər hecalara bölünərkən *ba* heca kimi öz ilkin şəklini qoruyub saxlayır. Hansı söz

hecalara bölünərkən *ba* öz ilkin şəklini saxlaya bilmirsə, deməli, həmin söz *ba* kökündən yox, başqa kökdən yaranmışdır. Məsələn, *balta* sözündə ilk heca *bal* olduğuna görə, sözün kökü *ba* deyil, *bal*dır. *Balta* sözü şumer dilində *bal* şəklində yazılmışdır. Ona görə də bu gün *balta* sözü *bal+ta* şəklində hecalara bölünür ki, burada onun *bal* kökü olduğu kimi saxlanır. Hecaların təkrarlanması hər kökdən yalnız bir yeni söz yarada bilər.

Bu gün bir çox sözlərin ilk hecaları bizə mənasız görünür. *Ba, da, nə, bi, tu, cü* sözlərini götürək. Onlar hazırda heç bir məna daşmır. Halbuki qədim dildə bunların hər birinin bir və ya bir neçə mənası olmuşdur. *Cü* sözü qədim türk dilində *kiçik, xırda, balaca* anlamlarında işlənmişdir. Sonra bu kökdən kiçiklik, balacılıq bildirən çoxlu sözlər yaranmışdır. Məsələn, *cücü* (xırda həşərat), *cücə* (quşların balası), *cürə* (balaca saz), *cüyür* (balaca keyik), *cücərti* (xırda bitki), *cücərmək* (təzəcə inkişafa başlamaq), *cüçük* (xırda kartof), *cüllüt* (balaca quş), *cürdək* (balaca su qabı) və s. Buradakı *cücü* sözü də *cü* hecasının təkrarı hesabına əmələ gəlmişdir. “Dədə Qorqud” dastanında bu deyilənlərə aid gözəl nümunələr var. Bunlardan biri *sı* köküdür. Qədim dildə *sındırmaq* feili *sı* şəklində bir hecadan ibarət olmuşdur. *Sı* kökündən feilin əmr forması olan *sındır*, ondan da *sındırmaq* məsdəri alınmışdır. “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda qırx namərd Dirsə xanın əl-qolunu bağlayıb əsir aparır. Buğacın anası bunu bilir və oğluna deyir: “Qırx yigidin boyuna alğıl. Babanı ol qırx namərddən qurtarğıl, yürü oğul! Baban sənə qıydısa, cən babana qıymağıl!”-dedi.

Oğlan anasının sözün *sımadı*” (8,s.28).

Göründüyü kimi, bu gün *sındırmadı* kimi işlətdiyimiz söz dastanda *sımadı* şəklindədir ki, onun da kökü *sı* hecasıdır. Orxon-Yenisey abidələrində də *sındırmaq* sözü *sı* şəklində yazılmışdır (7,s.71,131; 9,s.263). Qaynaqlar göstərir ki, *sı* feili türk dillərində ən qədim söz köklərindən biridir (10,s.64; 11,s.282; 12,s.422; 13,s.502). Gültəkin abidəsindəki *Mənim sabımın sımadı/mənim sözümü sındırmadı* (7,s.71), Küli Çor abidəsindəki *Karlukığ keçigin t... sımadı/karluqları keçidlə... sındırmadı* (7,s.131), M.Kaşğaridən götürülmüş *Ol süni sıdı/o qoşunu sındırdı* (6,s.234) və *Tokum yüzüp kudrukta biçək sıma/dərini üzüb bışağı quyruqda sındırma* (11,s.459) cümlələrində bunu aydın şəkildə görmək olur.

Yenə “Dədə Qorqud”dan başqa bir sözə baxaq. Bu da *qu* sözüdür. Bu gün *qu* sözü dilimizdə ayrılıqda işlənmişdir. Ancaq bu söz Şumer və qədim türk dillərində səs, xəbər, soraq, söz gəzdirmək anlamları daşımışdır. Onun “Dədə Qorqud”da da bu anlamda işləndiyini görürük:

“Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxı gəldi və bir *qu* onlar dəxi gətirdilər, ayıtdılar” (8,s.23). Burada *qu* sözü xəbər, soraq anlamı bildirir. Qədim türk dilindəki yazılı abidələrdə bu gün yalnız ayrı-ayrı sözlərin kökündə saxlanmış bir hecalı sözlər müstəqil mənalarda işlənmişdir. *Qu* hecasının təkrarından *ququ* quş adı yaranmışdır. Ona *qu* quşu da deyirlər.

Şumer dilində də *sındırmaq* sözü *sı*, səs sözü *qu*, bağır sözü *ba* şəkillərində olub, bir hecadan ibarətdir.

Zamanı dəyişmək, onu tezləşdirmək və ya ləngitmək məqsədilə zaman bildiren bir hecalı sözlərin təkrarından istifadə etməklə yeni sözlər alınmışdır. *Tez* sözü bir şeyi tələsdirmək, sürətləndirmək üçün işlədilir. *Tez-tez* əvvəlkindən daha tez olmağı bildirir. *Gec* sözü də belədir. *Gec* gəlmək ləngiməyi, gecikməyi bildirirsə, *gecgec* gəlmək bu zamanın ondan da uzun çəkdiyini göstərir. Bu qəbildən olan, yəni bir hecanın təkrarı ilə düzələn sözlərin çoxu şişirtmə bildirir. Məsələn, *zarzar* (ağlamaq), *dığdığ* (deyinmək), *bizbiz* (tükləri bizbiz durmaq), *gicgic* (danışmaq), *bicbic* (gülmək), *qasqas* (“Dədə Qorqud”da *qasqas* gülmək var), *bolbol* (lap çox), *azaz* (lap az) və s.

Bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə yeni sözlər yaranarkən bəzən araya başqa bir heca da daxil olur. Məsələn, *vurhavur*, *qovhaqov*, *qaçhaqaç*, *pıçhapıç*, *günbəgün*, *yərbəyer*. Dilimizdə bu cür yaranmış sözlər də yetərincə çoxdur. Göründüyü kimi, bu cür sözlər də eyni hecanın təkrarlanması yolu ilə yaranır və əvvəlkilərdən yalnız araya başqa bir hecanın artırılmasına görə fərqlənir.

Türk dilində iki və daha çox hecalı sözlərin təkrarı hesabına da çoxlu sözlər yaranmışdır. *Gülə-gülə*, *bilə-bilə*, *yana-yana*, *ağlaya-ağlaya*, *baxa-baxa* kimi onlarla sözlər var ki, onların da hamısı söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə əmələ gəlir.

Türk dilində hecaların yerdəyişməsi yolu ilə də çoxlu sözlər yaranmışdır. Burada söhbət yalnız iki hecalı sözlərdən gedir. Həm də eyni hecanın təkrarı ilə yaranmış iki hecalı sözlər bura aid edilmir.

Hecaların təkrarında olduğu kimi, hecaların yerdəyişməsində də hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilər, çünki bu zaman hecaların yerini cəmi bir dəfə dəyişmək olur. Həm də dildə belə sözlər o qədər də çox deyil. Onlardan bir neçəsinə baxaq: *kətə* bir yemək adıdır, *kə+tə* hecalarından ibarətdir. Hecaların yerini dəyişdikdə *tə+kə=təkə* sözü alınır. Deməli, hecaların yerdəyişməsi nəticəsində yemək adı heyvan adına çevrilir. *Kələ* sözü də iki hecalıdır: *kə+lə=kələ*. Hecaların yerini dəyişdikdə yeni bir söz yaranır: *lə+kə=ləkə*. *Gündüz* sözü də belədir:

gün+düz=gündüz. Hecaların yerini dəyişdikdə *düz+gün=düzgün* sözü alınır. Ancaq bu sözlərin çoxunda sonuncu heca sözdüzəldici şəkilçidir. Məsələn, *kil+kə=kilkə*, *kə+kil=kəkil*, *ki+sə=kisə*, *sə+ki=səki*, *kə+sir=kəsir*, *sir+kə=sirkə* sözlərinin ikinci hecası olan *kə*, *kil*, *sə*, *sir* hazırda sözdüzəldici şəkilçilərdir. Ona görə də bu sözlərin hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranması şübhə doğura bilər. Ancaq burada bir məsələni mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, həmin hecalara qədim dildə şəkilçi kimi yox, söz kökləri kimi rast gəlinir. Deməli, bir çox sözlərin hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yarandığını qəbul etmək olar.

Şumer və türk dillərində Heca qanunu (14) var və hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə onun tələbləri mütləq şəkildə gözlənməlidir. Çünki hər iki dildə gedən bütün proseslər Heca qanununun tələbləri çərçivəsində baş verir. Məsələn, *ələk* sözündə hecaların yerini dəyişdikdə *ləkə* alınır: *ə+lək=ələk*; *lək+ə=ləkə*. Ancaq *ləkə* sözünü təzədən hecalara bölərkən *ələk* sözündəki bölgü pozulur. Ona görə belə hallarda hecaların yerdəyişməsindən danışmaq olmaz.

Son vaxtlar söz yaradıcılığında güzgü oxunuşundan da bir üsul kimi istifadə olunduğundan danışılır. Məsələn, *ələk* sözünü güzgü vasitəsilə tərsinə oxuyanda *kələ* alınır. Bu cür hallara əsaslanıb bəzi sözlərin güzgü üsulu ilə yarandığını iddia edirlər. Ola bilsin ki, türk dilində güzgü üsulu ilə müəyyən sözlər yaranmışdır. Bunu sübut etmək üçün, birinci növbədə, türk dilində Heca qanununun mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Heca qanunu tələb edir ki, güzgü üsulu ilə yaranmış yeni sözdə heca bölgüsü mütləq onun ilkin formasındakı kimi olmalıdır. Yəni əgər *ələk* və *kələ* sözlərində heca bölgüsü pozulursa, burada güzgü üsulu ilə söz yaradıcılığından söhbət gedə bilməz: *ə+lək=ələk* və *kə+lə=kələ*. Göründüyü kimi, burada heca bölgüsü pozulur. Deməli, bu sözlərin güzgü oxunuşuna uyğun gəlməsi bir təsadüfdür. Dildə isə təsadüflər yoxdur, qanunauyğunluqlar var.

Bəzi araşdırıcılar *Novruz* sözünün güzgü üsulu ilə *zurvan* sözündən yarandığını yazırlar. Bu sözdə Heca qanunu da gözlənilir: *zur+van=zurvan*; *nav+ruz=navruz* (novruz). Bu da bir təsadüf ola bilər. Ona görə də burada bir qanunauyğunluğun olduğu sübut edilməlidir.

Beləliklə, şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı və hecaların yerdəyişməsi yolu ilə xeyli yeni sözlər yaranmışdır.

QAYNAQLAR

1. Sadıq İ. Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı//AMEA Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. Bakı. 2018. № 1. səh. 344-354
2. Sadıq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnəşr”, Bakı, 2013.
3. Sadıq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, Bakı, 2008.
4. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов. Из-во Саратовского Университета. 1982. 256 с.
5. Ahmet Cavat. Alfabenin menşei eski türk yazısıdır. İstanbul. 1993.
6. Kaşğari Mahmud. Divanü Lüğat-it Türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). 4 cildə. III c. Bakı. 2006.
7. Рəcəбов Ə.; Мəммədov Y. Орхон-Йенисей абидələri, “Yazıçı”, Bakı, 1993.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib edəni: Həmid Araslı). “Gənclik”!. Bakı. 1978.
9. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, “Maarif”, Bakı, 1993.
10. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı haqqında// Azərbaycan filologiyası məsələləri. II kitab. “Elm”. Bakı. 1984. S.59-66.
11. Mahmud K. Divanü-luğat-it türk (tərcümə edəni: Ramiz Əsgər). IV cildə. I c. Bakı. 2006.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, Москва,1951.
13. Древнетюркский словарь. Москва.1969.
14. Sadıq İ. Türk dilində heca qanunu//”Sivilizasiya” jurnalı. Bakı. 2016. № 1. səh. 27-33; “Kaspi” qəzeti. 27-29 fevral 2016. Səh.21.

Ислам Садыг

**Словообразование в шумерском и тюркском языках
с путем повторений односложных корней
(Резюме)**

Одно из основных способов словообразование в шумерском и тюркском языках было повторение односложных корней. В обоих языках с этим путем образовались многочисленные слова. Например, ba+ba=baba (дедушка), nə+nə=nənə (бабушка), bi+bi=bibi (тетя) и др.

В данной статье исследовано образование новых слов с повторением односложных корней в шумерском и тюркском языках, приведены примеры подобных слов, образовавшиеся с этим путем в обоих языках.

Islam Sadig

**Word creation on the basis of repetition syllables in the
sumerian and turkic languages
(Summary)**

One of the main ways of the word creation was the repetition the roots of the monosyllabic word in the turkic and sumerian languages. On the basis of this way many new words has been created in the each two languages. For example, ba+ba (grandfather), nə+nə (grandmother), bi+bi (aunt) etc.

In the article was investigated new words creation on the basis of repetition the roots of the monosyllabic word in the Sumerian and Turkic languages, even was shown samples about creation the origin of same words in this way.